

Danuta Bogdan, Grzegorz Białuński

"Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku", wyd. Jacek Wijaczka, Toruń 2001 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 591-596

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE i OMÓWIENIA

Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku, wydał Jacek Wijaczka, Towarzystwo Naukowe w Toruniu *Fontes* 90, Akademia Świętokrzyska w Kielcach, Toruń 2001, ss. XXVIII, 418, mapa.

Po niedawno opublikowanej liście podatkowej starostw sambijskich z roku 1540¹ otrzymaliśmy kolejne — niezwykle cenne i bogate — źródło dotyczące tego obszaru. Tym razem jest to wizytacja biskupstwa sambijskiego przeprowadzona przez biskupa Joachima Mörlina w 1569 r.² Objęła ona osiemnaście parafii leżących w wójtostwach Szaki i Rybaki.

Wizytacje kościelne należą do jednych z ważniejszych źródeł do dziejów Prus Książęcych. Na ich podstawie można badać nie tylko dzieje kościoła, ale też osadnictwo, kwestie społeczno-gospodarcze, jak też językowe. Opisy wizytacyjne zawierają charakterystykę pastorów, opis ich sytuacji materialnej, wzmianki o innych osobach pracujących w parafii m.in. wikarych, nauczycielach, kantorach, tłumaczach, opis budynków i stanu ich wyposażenia, dochody i rozchody parafii. Następnie wymieniano kolejne wsie wchodzące w skład parafii wraz z ich mieszkańcami oraz ich należnościami wobec kościoła (dziesięcina i podatek szkolny). Wszystko to nadaje, wspomnianą wcześniej, niezwykle wagę temu źródłu.

Edycji dokonał Jacek Wijaczka, jednak należy wspomnieć o wcześniejszej próbie publikacji Iselin Gundermann z Berlina, która zresztą przekazała wydawcy maszynowy odpis źródła *in extenso*. Praca prócz właściwego tekstu źródłowego zawiera instruktywny wstęp w dwóch językach (polskim i niemieckim) oraz rozbudowane indeksy nazw geograficznych i osobowych. Dołączono też mapkę z wykazem wizytowanych parafii.

Tekst źródła rozpoczyna się opisem wizytacji w wójtostwie Rybaki z parafiami Rybaki, Sankt Albrecht, Germau, Heiligenkreutz, Thierenberg, Kumehnen, Laptau, Medenau i Powunden (Ostpreussischer Foliant 1276), a kończy opisem wójtostwa Szaki z parafiami Rudaw, Pobethen, Sankt Lorentz, Wargen, Judenkirch, Sarkau, Kunzen, Postnicken i Kaymen (Ostpreussischer Foliant 1277). Zwraca uwagę wysiłek wydawcy, który starał się objaśnić występujące nazwy miejscowe, również według współczesnej rosyjskiej nomenklatury, jak też omówić niektóre ważniejsze postaci.

Pomysł wydania tego źródła i jego poziom zasługuje na słowa uznania. Raczej więc tylko z obowiązku recenzenta zwróć uwagę na pewne niedociągnięcia. Chodzi mi o brak identyfikacji niektórych osad, które można było rozpoznać m.in. w oparciu o publikowaną listę podatkową z 1540 r. Prawdopodobnie do wydawcy dotarła ona zbyt późno, cytuje ją we wstępie, ale nie uwzględniła przy próbach identyfikacyjnych. Podaję więc moje propozycje nazw (w wersji niemieckiej) lub inne spostrzeżenia o osadach niezidentyfikowanych przez wydawcę, które może ułatwią ich przyszłą identyfikację:

---

1 H.H. Diehlmann, *Die Türkensteuer im Herzogtum Preußen 1540*, Bd. 1: *Fischhausen — Schaaken — Neuhausen — Labiau*, Hamburg 1998 (dalej: *Die Türkensteuer*), por. moją rec. w *Komunikatach Mazursko-Warmińskich*, 1999, nr 4, ss. 587—588.

2 Na podstawie protokołów wizytacji przechowywanych w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, zespół Ostpreussische Folianten 1276 i 1277.

- s. 36, 65 miejscowość *Perpadien, Barbadien* to w 1540: *Peruadien*³;
- s. 63 *Plauskein* (w 1540 *Bluskeim*), w związku z tym, że była opustoszała już w czasie wizytacji, może lepiej wypadało napisać, że wieś zaginęła, zamiast „nie została zidentyfikowana”;
- s. 64 *Tuckskeymen* to Groß Dirschkeim (w 1540: *Dirschkeim, Tierschkeym*), poprawniejsza lekcja powinna chyba brzmieć *Tyrskkeymen*, co wydawca podaje tylko w indeksie⁴;
- s. 67 *Pfeffermol* to Pfeffer-Mühle⁵, młyn przy Heiligenkreutz (w 1540 w tejże miejscowości *pfeffer muller*⁶);
- s. 77 *Sundtlaucken* to Sundlauken (w 1540: *Suntlaucken*);
- s. 79 *Schmalick* (w 1540: *Schmalicke*) — dobra albo zmieniły nazwę, albo zaginęły⁷;
- s. 94 *Taplaucken* to Taplaken (w 1540: *Taplaucken, Tablaucken*);
- s. 95 *Lincke* to Linkenmühle⁸ (w 1540: *Linck moller, Lencke muhl*);
- s. 96 *Kalck* to Kalk⁹ (w 1540: *Kalck kruger, Kolck kruger*);
- s. 113 *Pannocken* to Ponacken (w 1540: *Pannocken, Pannoken*);
- s. 134 *Greybit* jest na pewno identyczny ze znanym w 1540 r. karczmarzem z *Greibietthen* bądź *Greibith kruger*¹⁰ w komornictwie Laptau;
- s. 137 *Gorlacken* to Gerlauken (w 1540: *Jarlaucken*);
- s. 138 *Kurweim* to Korben (w 1540: *Corben*);
- s. 140 *Teyken* w 1540: *Teicken*¹¹;
- s. 156 *Persaun* najprawdopodobniej nazwa tożsama z *Persuge kruger* w 1540¹²;
- s. 157 *Parwadien* to Berbadin (w 1540: *Berwadie kruger, Perwadie*);
- s. 159 *Mannitten* w 1540 r. wystąpiły jako: *Manioth, Mannithenn*, w ich skład włączono pobliski dwór i dobra komornika księżęcego (*Cammerhof*), najprawdopodobniej oba dobra zostały ostatecznie włączone do sąsiedniego majątku Karmitten, należącego do tego samego właściciela — Jerzego von Diebes¹³;
- s. 175 *Perkuiken Hof* to zapewne późniejsze Perkuiken, choć te wykazywano potem w sąsiedniej parafii Wargen, a nie w Rudau, jak podczas wizytacji¹⁴ (w 1540: *Perkuckenhoff*);
- s. 178 *Krantz Krug* to Crantzkrug (w 1540: *Krantzkruger*);

3 Wydawca *Die Türkensteuer*, s. 83 mylnie utożsamia ją z Berbadien (*Perwadie*) w parafii Powunden. Z kolei mam wątpliwość, czy wydawca *Wizytacji* dobrze odczytał gospodarza Bartholmes *Burckandt*, gdyż w 1540 r. był to niejaki *Borckhart*.

4 Wcześniej (s. 36) miejscowość ta zapisana została jako *Derschken*.

5 *Volständige Topographie des Königreich Preussen*, hrsg. J. F. Goldbeck, 2. Lf. (Departement Königsberg), Hamburg 1967 (dalej: Goldbeck), s. 160.

6 *Die Türkensteuer*, s. 45.

7 Brakuje ich, przynajmniej pod tą nazwą, już u Goldbecka.

8 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 5, Warszawa 1884, s. 240; Goldbeck, s. 121.

9 SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 700.

10 *Die Türkensteuer*, s. 59, 85.

11 W 1540 r. były tutaj jeszcze dobra z pięcioma wolnymi, ale już w 1569 majątek księżęcy.

12 *Die Türkensteuer*, s. 62.

13 Na to zdaje się wskazywać już wzmianka z przywileju lokacyjnego dla Jerzego von Diebesa z 1562 r.: „den Hoff Manitten sampt seiner zubehörung zu dem neun hacken im dorff Carmenitten — inhaltende” — *Ostpreussischen Folianten* 261, s. 1234, 1304.

14 Goldbeck, s. 158; SGKP, t. 8, Warszawa 1887, s. 11.

- s. 179 *Zum Kalten Springe* to zapewne późniejszy *Spindkrug*¹⁵ (w 1540 nie występuje);
- s. 179 *Kompters Hof*¹⁶ w 1540: *Compturs hofe*, wtenczas znajdujemy też właściciela dóbr Fryderyka von Hausena syna Antoniego¹⁷;
- s. 182 *Qopainen* w 1540: *Wopein, Woppein*;
- s. 186 *Girgutzen* w 1540 nie występują;
- s. 202 *Karsau* to *Karschau* (w 1540: *Kaschaw*);
- s. 205 *Barteynen* to *Barthenen* (w 1540: *Bartheinen, Parteinen, Bartein*);
- s. 208 *Gerteynen* w 1540 nie występują¹⁸;
- s. 209 *Parskeinen* w 1540: *Perschkau*;
- s. 211 *Langein* to *Langehnen* (w 1540: *Langenen, Langein*);
- s. 215 *Warkelnick* to zapewne późniejsze *Wardtnicken*¹⁹ (w 1540: *Warcklenicken, Warkelnicken, Wargkellnicken*);
- s. 247 *Daudts* w 1540 nie występuje;
- s. 247 *Pylsken* to zapewne później *Pilzenkrug*²⁰ (w 1540 nie występuje);
- s. 249 *Siligken* to *Zielkeim* (w 1540: *Silkaym*)²¹;
- s. 250 *Sprengels Krug* w 1540 nie występuje;
- s. 250 *Struckeim* to *Strittkeim* (w 1540: *Strudtkeim, Strotkaim*);
- s. 251 *Gaylengut* w 1540 nie występuje;
- s. 253 *Lanckainen* to *Landkeim*²², a nie jak wskazał wydawca — *Langehnen*, które leżały w parafii *Pobethen*;
- s. 255 *Weyde Kruger* w 1540 nie występuje;
- s. 258 *Arglitten* w 1540 nie występuje;
- s. 261 *Wigals* przed 1540 posiadał je zapewne Barnaba *Wigall*²³;
- s. 261 *Pauersditten* w 1540: *Panerstitten, Pauerstitten*;
- s. 269 *Sigelaucken* w 1540 nie występuje;
- s. 282 *Sannicken* w 1540: *Sannigken*;
- s. 282 *Spital Krug* to *Spittelkrug*²⁴ (w 1540: *Spyttelkrog*)²⁵;
- s. 304 *Semnicken* w 1540 nie występuje;
- s. 329 *Jericken Krug* w 1540 znajdujemy *Kruger Jerigke*²⁶;
- s. 350 *Kysseln* w 1540: *Kessellen, Kossellen*;
- s. 363 *Kargeinen* w 1540: *Kargein*;
- s. 370 *Hofenberger* w 1540 r. nie występuje;
- s. 374 *Cause to Kruger Causche* w 1540²⁷.

---

15 Goldbeck, s. 215.

16 Wystąpił już na s. 175 jako *Compters Hof*, ale wydawca dał przypis dopiero przy drugiej wzmiance.

17 *Die Türkensteuer*, s. 170, 229.

18 Być może niejaki *Lux von Gotein* (=Goythenen, ale w tej wsi już niewykazywany) był identycznym z *Luxem* właścicielem 2 łanów w 1569 r. w *Gerteynen* — ibidem, s. 308.

19 Goldbeck, s. 241, *Die Türkensteuer*, s. 120.

20 Goldbeck, s. 161.

21 SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 595; *Die Türkensteuer*, s. 117. Być może zamiast *Spilz Juncker*, należało odczytać tak jak w 1540 *Spitzjungker* — ibidem, s. 295.

22 *Die Türkensteuer*, s. 124; SGKP, t. 5, s. 73; Goldbeck, s. 113.

23 *Die Türkensteuer*, s. 155; potem dobra przeszły w ręce Grzegorza Grubera von Peterskirch.

24 SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 114.

25 Ibidem, s. 302.

26 Ibidem, s. 224.

27 Ibidem, s. 213, 244, 246.

Część miejscowości udało się więc zidentyfikować, część zaś pozostaje nadal nie ustalona i takie bez dalszych badań osadniczych pozostaną.

Na zakończenie raz jeszcze podkreślę celowość wydania tego źródła, jak też wysoki poziom opracowania wydawniczego, którego nie umniejszają nieliczne braki identyfikacyjne. Te w całości będzie można ustalić dopiero po szczegółowych badaniach osadniczych. Wyrażę jeszcze nadzieję, że publikacje wizytacji Prus Książęcych będą kontynuowane, a szczególnie gorąco przyjąłbym pełną edycję wizytacji mazurskich²⁸.

Grzegorz Białuński

* * *

W toruńskiej serii „Fontes” ukazała się edycja źródłowa najstarszej zachowanej wizytacji diecezji sambijskiej z 1569 r., obejmująca protokoły wizytacyjne wójtostw Rybaki (Fischhausen) i Szaki (Schaaken). Tego niezwykle trudnego zadania wydawniczego podjął się historyk specjalizujący się w historii Prus Książęcych Jacek Wijaczka. Przedmiotem edycji są dwie księgi z zespołu Ostpreussische Folianten Archiwum Berlin-Dahlem Nr 1276 (536 stron) i Nr 1277 (292 karty).

Edycja składa się z dwujęzycznego wstępu: polskiego (ss. VII—XXI) i niemieckiego (ss. XXIII—XXVIII), zawierającego wprowadzenie do tematyki organizacji kościelnej Prus Książęcych oraz protokołów wizytacji. Pomędzy nimi zamieszczono jedyną ilustrację oryginalnego tekstu wizytacji z parafii Rudawa (Rudau), choć z korzyścią dla całości wydawnictwa byłoby zamieszczenie przynajmniej jednej fotokopii pełnego protokołu wizytacyjnego.

Właściwy tekst poprzedzony został wykazem skrótów, m.in. monet i miar powierzchni, zaś na końcu edycji zamieszczono indeks nazw geograficznych oraz osób. Pracę zamyka mapka ilustrująca rozmieszczenie zwizytowanych w 1569 r. parafii.

Wizytację diecezji w 1569 r. rozpoczął pochodzący z Wittenbergi Joachim Mörlin, rok wcześniej nominowany na biskupa Sambii¹. Trwała ona od kwietnia do lipca 1569 r. i objęła dwadzieścia cztery parafie sambijskie. Z owych dwudziestu czterech w omówionym wydawnictwie opublikowano teksty osiemnastu zachowanych protokołów.

Wprowadzenie religii luterańskiej jako oficjalnej religii państwowej w Prusach Książęcych, pierwszym w świecie państwie protestanckim, wymagało szybkich i zdecydowanych działań w zakresie zmian ustroju kościelnego i ceremonii kościelnych. Na sejmie krajowym 10 grudnia 1525 r. przyjęty został nowy obrządek dotyczący ceremonii kościelnych². Była to pierwsza ustawa ustalająca normy życia kościelnego w duchu reformacji. Jednak książę Albrecht uznał, że młody Kościół ewangelicki musi podlegać częstej kontroli. Sprawdzić należało porządek odprawiania nabożeństw, sposób powoływania proboszczów, zgodność ich życia z zasadami wiary chrześcijańskiej oraz właściwe głoszenie przez nich słowa Bożego. O przeprowadzeniu pierwszej wizytacji wszystkich

²⁸ Szczególnie cenne są wizytacje z lat 1541 (Ostpreussischen Folianten 1274), 1579 (Ostpreussischen Folianten 1283) i 1581 (Ostpreussischen Folianten 1284).

¹ H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preussen*, Marienwerder 1884, s. 255.

² *Artikel der ceremonien und anderer kirchen ordnung*, czyli tzw. Agenda: zob. T. Wojak, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku (1525—1568)*, Warszawa 1993, s. 24.

parafii Prus Książęcych postanowił książe już w 1526 r.³ Kolejne wizytacje w XVI—XVII w. przeprowadzano nieregularnie i z uwagi na to, że temat ten wymaga szerszych badań, mamy jak na razie niepełne informacje o nich⁴. Zaznaczyć trzeba, że wizytacje parafii w diecezjach nie były specyfiką Kościoła luterańskiego i np. w sąsiedniej katolickiej Warmii były one, zwłaszcza po Soborze Trydenckim (1545—1563), skutecznym środkiem podniesienia dyscypliny kleru i sprawdzenia zaangażowania wiernych⁵.

Omawiając wartość protokołów wizytacyjnych dla dziejów Prus Książęcych XVI w., musimy zwrócić uwagę na fakt, iż jest to pierwszorzędne źródło do badania dziejów osadnictwa i struktury społeczno-gospodarczej Sambii⁶. Akta wizytacyjne zawierają bowiem pełne spisy miejscowości należących do poszczególnych parafii, wymieniają rodzaj własności ziemskiej, co więcej — przy okazji wykazów podatkowych wymieniają nazwiska ich poszczególnych mieszkańców. Wiele z tych miejscowości zanikło, stąd wielką trudność stanowiło zidentyfikowanie poszczególnych wsi, co w niektórych wypadkach okazało się wręcz niemożliwe.

Informacje w protokołach podawane były według ściśle ustalonego kwestionariusza, stąd dla każdej parafii dysponujemy doskonałym materiałem porównawczym.

Każdy protokół wizytacyjny rozpoczyna ocena wykształcenia i poziomu moralnego kolejnych pastorów. Ocena pastorów była zróżnicowana — od ocen pozytywnych po wytykanie błędów, np. Joannes Baumgartner w parafii Postnicken „in den Examine zimlich bestanden” czy jak Martinus Heldt w parafii Labtau „in der lehre rein und unverdechtig befunden, auch in dem examine zimlich bestanden”, Baumgartnerowi zarzucono jednak, że w jego parafii w niedzielę podczas kazania odbywa się proceder szynkowania gorzałki i piwa, za co biskup zagroził karą przewidzianą w ordynacji krajowej. Niektórych pastorów uznano albo za zbyt młodych i słabych w teologii (Johannes Gebhart, Kumaynen), albo za zbyt starych i chorych (Casparus Sunder, Creutz) lub też z powodu niemoralnego trybu życia za całkowicie nie nadających się do pracy duszpasterskiej (Herr Joachimus?, Judenkirche): „schlecht genug und dartzu eines ergerlichen bosen lebens”. Wreszcie wśród wizytowanych pastorów odnotowany został jeden jawny osiandrysta (Abel Will, Pubeten), którego niewłaściwe życie wzbudzało gniew parafian, ale który ostentacyjnie obiecał biskupowi poprawę.

Ogólnie dużą tolerancję wobec kadry duszpasterskiej możemy tłumaczyć niedostateczną liczbą odpowiednio wykształconych kandydatów na stanowiska pastorów. Było to przecież dopiero pierwsze ćwierćwiecze działalności wydziału teologicznego na uniwersytecie w Królewcu⁷.

W dalszej części protokołu znajdujemy informacje na temat szkół parafialnych (na osiemnaście wizytowanych parafii tylko w trzynastu były szkoły). Interesujące są też

3 H. Cramer, op. cit., s. 235.

4 W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, T. 1, Göttingen 1968, ss. 43—48; Szerzej o wizytacjach w parafiach i szkołach, G. Düsterhaus, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn 1975, s. 40 i n.

5 J. Kalinowska, J. Wiśniewski, *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera (1581)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1979, nr 2, s. 139.

6 Por. G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVII wieku — starostwo leckie (gżyzyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996; idem, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001.

7 D.H. Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, Bd. 1—2, Königsberg 1746.

relacje płacowe w obrębie samych pastorów i nauczycieli oraz duża dysproporcja pomiędzy zarobkami pastora (50—100 grzywien), nauczyciela (6—40 grzywien) i tłumacza (Tolcken 2—6 grzywien).

Wstępna analiza zawartości źródłowej akt zwraca też uwagę na powszechną obecność tłumaczy (Tolcken) w parafiach sambijskich, którzy tłumaczyli liturgię na język pruski. Jest to interesujący przyczynek do problematyki obecności i asymilacji ludności pruskiej w Prusach Książęcych w XVI w.

Protokoły zawierają też inwentarze należących do parafii dóbr ruchomych, m.in.: kielichów, szat liturgicznych (aksamitnych ornatów, alb, humerałów), nakryć stołu, mosiężnych lichtarzy, dzwonek, a także szczególnie cenne dla dziejów historii kultury Prus Książęcych tytuły ksiąg z pierwszych księgozbiorów parafialnych⁸. Z powodu oboczności pisowni trudno się czasem zorientować, o jaki przedmiot chodzi i być może korzystniejsze byłoby zastosowanie w tym miejscu bardziej szczegółowego aparatu wydawniczego.

Osobną część protokołów wizytacyjnych stanowiły inwentarze gospodarcze parafii. W końcowej części protokołów stwierdzano, że rejestr wszystkich dochodów i wydatków parafii powinien być rocznie przeliczony i przepisany w dwóch egzemplarzach, a następnie z umieszczonymi pod nimi podpisami wójta przesłany do zatwierdzenia biskupowi.

Przy ustalaniu szczegółów biograficznych dotyczących pastorów wydawca posługiwał się głównie pracą F. Mollera⁹, podczas gdy wiele cennych uzupełnień wprowadziłyby spisy pastorów opracowane przez Daniela Heinricha Arnoldta, wydane w 1777 r. przez Friedricha Wilhelma Benefeldta¹⁰.

W spisach Arnoldta (s. 27) w parafii S. Lorentz w maju 1569 r. znajdujemy Melchiora von Heyde a nie Michaela, Johann Gebhard (Kumehnen) przyszedł na miejsce Michaela Beera, choć oficjalna nominacja nastąpiła dopiero 7 lipca 1569 r., zaś osiandryjskie inklinacje Abła Willa mógł biskup potraktować z dużą tolerancją, gdyż pastor ten w 1561 r. wydał katechizm w języku starorpuskim, czyli był w grupie nielicznych pastorów, którzy znali ten język.

Niezwykle ważnym aspektem tychże wizytacji jest ich duża wartość dla ustalenia kolejnych etapów wprowadzania reformacji na obszarze Prus Książęcych. Silne naciski stanowe na księcia w czasie pruskich sejmów krajowych dotyczyły również spraw religijnych, w tym utrzymania urzędu biskupiego w Prusach¹¹.

Ogólnie stwierdzić można, iż edycja ta stanowić będzie podstawowe źródło dla badaczy dziejów Prus Książęcych XVI w. oraz pierwszy krok do podjęcia prac nad kolejnymi zachowanymi protokołami wizytacji kościołów Prus Książęcych.

Danuta Bogdan

8 I. Gundermann, *Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen*, w: *Blätter für evangelische Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen 1968.

9 F. Moller, *Altpreussisches evangelisches Pfarrerbuch vom Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Bd. 1: *Die Kirchenspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg 1968.

10 D. H. Arnoldt, *Kurzgefasste Nachrichten von den Lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern*, hrsg. von Friedrich Wilhelm Benefeldt, Ksbg. 1777.

11 A. Nicolovius, *Die bischofliche Würde in Preussens evangelischer Kirche. Ein Beitrag zur Geschichte des evangelischen kirchenrechts*, Königsberg 1843.